

APROXIMACIÓ A L'ESTUDI DEL CANVI LINGÜÍSTIC EN EL PERÍODE IBERO-ROMÀ (segles II-I a.C.)

PER Ferran Arasa i Gil
Universitat de València

Qualsevol home té la capacitat d'aprendre qualsevol altra llengua —la grega, la llatina o la d'un altre poble—, siga d'òida, siga seguint l'ensenyança d'un mestre. Si bé resulta difícil per a una persona arribar a conèixer totes les llengües, ningú, en canvi, és tan obtús que siga incapaç de conèixer la llengua d'una nació quan hi viu. Altrament, caldria considerar-lo més irracional que els mateixos animals.

ISIDOR DE SEVILLA, *Etimologies*, IX, 10

Des del punt de vista de l'antropologia cultural (WAGNER, 1993), el contacte intercultural que es dona entre romans i ibers com a conseqüència de la conquesta militar produeix un procés d'aculturació, puix provoca canvis culturals fonamentalment en la cultura dels segons. L'aculturació actua a través d'un procés d'assimilació: l'adopció d'elements culturals externs comporta la desaparició dels propis, la submissió als patrons i valors de la cultura dominant. En el procés d'assimilació poden donar-se diferents situacions intermèdies: de reinterpretació (sincretisme), de mescla (hibridisme) i de fusió (mestissatge) ètnico-cultural. En aquest procés actuen diversos agents aculturadors: els individus que actuen com a vehicles de transmissió cultural, tant de caràcter extern com intern. Les conseqüències dels fenòmens d'aculturació són el que coneixem com a canvi cultural, innovacions que afecten les diverses esferes de la cultura. Des d'aquest punt de vista podem parlar de canvi tecnològic, social, econòmic, lingüístic, medioambiental, etc. El procés es desenvolupa en diversos nivells i segons ritmes temporals diferents. El resultat últim de l'aculturació és una assimilació completa, entesa des de la perspectiva d'una etapa final de l'aculturació, en la qual caben diverses possibilitats que depenen de diferents factors.

La llengua, com a mitjà de comunicació i expressió, és —ultra un element més d'una cultura— el seu vehicle principal, el primer instrument per a la seua transmissió. L'expressió del canvi cultural en el camp de la llengua adopta la forma del que en sociolingüística s'anomena «procés de substitució», fenòmens ben coneguts en les societats contemporànies, que també compten amb paral·lels en períodes històrics, com pot ser a l'edat mitjana l'«arabització» d'Al-Andalus o la «catalanització» de l'antic Regne de València. Quan per alguna raó (invasió, domini i dependència econòmica, cultural, etc.), dos grups lingüístics entren en contacte en un mateix territori, generalment un dels dos detenta una posició dominant i la seua llengua sempre acaba per desplaçar a la més feble. La primera va associada als grups socialment dominants i el seu aprenentatge, per tant, actua com a mecanisme d'integració, mentre que la segona es relega a l'ús familiar. En aquest procés de substitució apareixen manifestacions com el bilingüisme i la diglòssia. Breument podem definir el bilingüisme com la situació d'un individu o col·lectiu que empra dues llengües, i la diglòssia com la situació en què dues llengües assoleixen funcions diferents dins d'una comunitat. Altres expressions són les interferències, tant de tipus fonològic com gramatical i lèxic, els préstecs lèxics i els calcs semàntics (VALLVERDÚ, 1980; MOLLÀ i PALANCA, 1987; ROTAETXE, 1988; MOLLÀ i VIANA, 1989 i 1991; ROMAINE, 1996).

Respecte al procés de substitució de les llengües pre-romanes pel llatí, aquests plantejaments han estat desenvolupats recentment per UNTERMANN (1995a, 305-307), qui ha destacat que a pesar de la indubtable existència d'un percentatge elevat d'individus bilingües, els indicis d'aquest fenomen són molt escassos.

Les limitacions de l'arqueologia a l'hora de documentar aquest canvi són evidents. A excepció de les poques notícies que ens transmeten les fonts, només comptem amb els documents escrits que l'arqueologia ens permet recuperar. Però el caràcter minoritari de l'escriptura en aquesta època i la utilització majoritària de suports peribles, reduïxen no únicament el volum de la documentació coneguda, sinó també la seua diversitat i —el que resulta més dramàtic per a un historiador— el seu valor informatiu. De fet, el constant degoteig de nous documents aporta molt poca informació, sobretot perquè —com calia esperar— els més abundants són els més breus, i els de major interès són majoritàriament funeraris. És per això que, en part, la descripció del canvi lingüístic a la península ibèrica és al mateix temps la descripció del desenvolupament del procés escriptuari. En abordar aquesta qüestió, pretenem aproximar-nos-en des del punt de vista de la sociolingüística, considerant el canvi lingüístic com una expressió més del canvi cultural que coneixem amb el nom de Romanització (ARASA, en premsa a).

La romanització lingüística —la llatinització— ha estat objecte de diverses aproximacions generals amb diferents enfocaments (GARCÍA Y BELLIDO, 1967 i 1972; MARINER, 1989; PANOSA, 1996). Aquest fenomen va iniciar-se arran d'un procés d'expansió imperialista, d'una violenta imposició sobre els pobles indígenes i, en la meitat occidental de l'Imperi, va comportar l'extinció de la major part de les llengües anteriors. L'element que sens dubte va actuar d'una manera més decisiva i transcendent socialment fou l'exèrcit amb la seua presència continuada, junt amb els legionaris llicenciats que s'establien en el país i els *auxilia* que hi tornaven. També colons, comerciants i funcionaris, amb la generalització de la vida urbana i el desenvolupament de les infraestructures viàries, degueren jugar un paper fonamental com a «agents lingüístics». La integració de les elits indígenes degué ser el primer pas. A més de ser llengua de tracte, era la utilitzada per l'administració i el seu domini era obligat per ascendre en l'escala social. El llatí, doncs, es va convertir en la llengua vehicular de la cultura.

1. LES FONTS

Les referències literàries a la llengua són molt escasses, tardanes i quasi sempre de poca transcendència (GARCÍA Y BELLIDO, 1967). La diferència de llengua no suposa cap problema en els primers contactes entre romans i ibers; si en un primer moment pogueren servir com a traductors els comerciants grecs d'*Emporion*, els individus bilingües degueren formar-se ràpidament per garantir la comunicació entre ambdues comunitats lingüístiques. Possiblement els membres de les elits indígenes degueren participar activament en aquest procés amb l'aprenentatge de la llengua dels conqueridors. Així, en els contactes entre els cabdills i règuls indígenes i els generals romans, com havia succeït amb els cartaginesos, no apareix cap menció a dificultats en la comunicació, ni tan sols a la utilització de traductors. L'absència de referències a la llengua i als possibles traductors es poden veure, per exemple, quan l'any 205 una ambaixada del senat saguntí formada per deu llegats va viatjar a Roma i —introduïda per P. Corneli Escipió— va donar les gràcies al senat romà per la seua intervenció contra els púnics per boca del major d'ells (Livi, XXVIII, 39, 1-22). Aquesta situació va tornar a repetir-se l'any 203 amb una altra ambaixada saguntina que portava presoners cartaginesos i l'or i la plata amb què aquests pretenien reclutar tropes auxiliars (Livi, XXX, 21, 3-5).

Seguint un ordre cronològic, en primer lloc, al principi del segle I a.C., Artemídor —en una referència transmesa per Esteve de Bizanci— assenyala cap al 100 a.C. que entre els pobles hispànics els que habitaven junt a la mar empraven l'alfabet llatí (SCHULTEN, 1925, FHA, II, 159). Més endavant, en una

obra acabada el 45 a.C., Ciceró (*De Div.*, II, 131) explica que encara aleshores arribaven al Senat romà comissions de púnics i hispans que necessitaven un traductor.

De les referències de localització concreta amb què comptem, tres tenen com a escenari geogràfic la Bètica i una la Celtibèria. En primer lloc tenim l'al·lusió pejorativa de Ciceró, en la seua defensa del poeta Àrquias (*Pro Arch.*, XXVI), als poetes locals de *Corduba* que l'any 74 a.C. es trobaven junt a Metel, dels quals destaca els seus accents rudes i bàrbars (SCHULTEN, 1937, FHA, IV, 231). Més d'un quart de segle després, l'any 45 a.C., després de la batalla de *Munda*, Cèsar (*Bel. Hisp.*, 42, 4) reprén amb acritud els hispalenses per la seua actitud favorable als pompeians, tant a peregrins com a ciutadans, el que s'interpreta com que tots entenien sense dificultat el seu discurs en llatí. A l'inici del principat d'August resulta de gran interès la referència d'Estrabó (III, 2, 15) quan afirma que els Turdetans havien adoptat el mode de vida dels romans i ni tan sols es recordaven de la seua pròpia llengua. La darrera notícia és de Tàcit (*Annales*, IV, 45, 2), qui conta que l'any 25, sota el regnat de Tiberi, un llaurador de la ciutat de *Termes* va assassinar el pretor L. Calpurni Pisó; sotmés a tortura perquè donés els noms dels seus còmplices, «a plena veu i en la llengua del país escridassà que l'interrogaven endebades».

La importància de la llengua en el procés d'integració de les poblacions indígenes és clara en algunes de les disposicions que en èpoques posteriors van prendre alguns emperadors. En aquest sentit, cal recordar que l'emperador Claudi va establir l'any 43 que no concediria la ciutadania romana a aquells que no conegueren la llengua llatina (Dio, LX, 17). Aquest és un exemple de com els sistemes d'imposició lingüística poden ser fins i tot coercitius, en utilitzar la llengua com una *conditio sine qua non* per accedir a formar part de la comunitat.

Les perduracions lingüístiques que s'esmenten en la documentació cristiana al final del segle IV a Aquitània i al principi del V a Menorca (ARCE, 1982, 109-110), són casos particulars i molt allunyats que de cap manera poden generalitzar-se a les zones de romanització més primerenca, on el canvi lingüístic devia haver-se consumat feia segles.

2. L'EPIGRAFIA

El procés de conquesta romana va suposar una autèntica revolució per a la història de l'escriptura a la península ibèrica (MICHELENA, 1976). La introducció del llatí va adoptar en un primer moment una expressió aparentment contradictòria: el seu ús incipient en textos rarament conservats (per exemple, el bronze de *Lascuta*) va anar acompanyat d'un notable augment

de l'escriptura ibèrica sobre diversos tipus de suports a causa d'un clar afavoriment per part de l'administració romana. Pel que fa a les àrees àgrafes com la Meseta, com ha assenyalat DE HOZ (1979, 244), el progrés de la romanització va introduir l'escriptura al mateix temps que el llatí. Però en un primer període entre el 150 a.C. i el final del segle I a.C. és la llengua celtibèrica la utilitzada en l'epigrafia amb l'alfabet ibèric oriental (UNTERMANN, 1995b).

En aquest procés d'extensió de l'escriptura, la problemàtica se centra en la continuïtat dels usos epigràfics que ja existien abans de la conquesta (ploms, monedes, grafitis sobre ceràmica), en la introducció d'altres nous relacionats amb la presència romana (altars, segells sobre ceràmica, inscripcions sobre vaixel·la metàl·lica), en ocasions amb els seus propis suports (*tabulae*, tèsseres, paviments) i en la progressiva generalització de l'hàbit epigràfic que suposa un important augment quantitatiu dels epígrafs. Això no obstant, l'epigrafia ibèrica apareix en poques de les esferes temàtiques que són normals en l'epigrafia del món antic (religiosa, pública), les quals només apareixen en inscripcions d'època romana (DE HOZ, 1995, 61).

Recentment, DE HOZ (1995) ha abordat el problema de les relacions entre l'escriptura ibèrica i la llatina. En el seu repàs dels diferents tipus que caracteritzen l'epigrafia llatina d'època republicana a Hispània, en general destaca la seua parquedat, amb una important presència de la jurídica i de caràcter públic i l'escassetesa d'inscripcions sepulcral. Pel que fa als tipus de l'epigrafia ibèrica, tenint en compte la important limitació que suposa la impossibilitat de conèixer el contingut dels textos, part dels epígrafs coneguts sembla correspondre als propis de la llatina, tot i que en alguns casos no compten amb paral·les: *tabulae* de bronze de possible caràcter jurídic; suports monumentals de possible caràcter públic, en ocasions bilingües; plaques de marbre, tal vegada també de caràcter públic; inscripcions musivàries, etc. L'aspecte més cridaner és la seua expansió, però considera dubtós que el fenomen siga conseqüència només de la influència romana. En aquest sentit, assenjala que aquesta tendència comença abans de la conquesta i és general a tot el Mediterrani. L'ocupació romana va provocar canvis econòmics que van afectar a la societat ibèrica i es reflecteixen en l'epigrafia. La vida urbana serveix d'estímul a l'epigrafia, i això explica el seu floriment en les ciutats juntament amb la llatina. D'altra banda, De Hoz proposa una suggerent hipòtesi, segons la qual l'ibèric va jugar el paper de llengua vehicular en àmplies zones de la península des d'abans de l'arribada dels romans; aquests la van seguir utilitzant com a mitjà privilegiat de comunicació en llurs relacions amb els conquerits, cosa que explicaria l'expansió de la seua epigrafia. La desaparició de l'epigrafia ibèrica en el segle I d.C. s'explicaria per la llatinització dels reduïts cercles que coneixien l'escriptura; l'expressió gràfica de la llengua, doncs, desapareixeria abans que aquesta. La mort de la llengua ibèrica podria explicar-se així com la

substitució d'una llengua vehicular per una altra més eficaç i d'àmbit més ampli, en un procés no molt diferent del que es va donar a Itàlia amb les altres llengües peninsulars (etrusc, osc, etc.). Abans de l'adopció del llatí per les poblacions indígenes, va donar-se una fase en què aquestes conservaven la seua llengua per a usos col·loquials i utilitzaven el llatí per a funcions especials, en una situació de bilingüisme —estrictament de diglòssia— en què les llengües locals ocupaven una posició cada vegada més desfavorable fins a desaparèixer.

En el món ibèric, l'auge del procés escriptuari —amb una llarga tradició almenys des del segle v— comença des de la darrereria del segle III amb la multiplicació d'un nou tipus de document, la moneda, la inscripció monetals; aquest no és un fet estrictament epigràfic, ja que més important que la llegenda és la moneda en si, però en certa manera el problema numismàtic i l'epigràfic són paral·lels (De Hoz, 1979, 237). Amb la generalització de l'ús de la moneda, la difusió de l'alfabet a través dels breus textos monetals va rebre un impuls decisiu.

Passem a veure alguns exemples de les diferents situacions que, pel que fa a la llengua, alfabet i iconografia, trobem entre les seques hispàniques (PANOSA, 1993a; UNTERMANN, 1995a). En el cas de la seca *Ilerda* es dona la doble adaptació del lletrer a les regles de la llengua llatina i del símbol emprat en la iconografia romana: d'una banda les monedes amb l'efigie del llop canvien de *Iliir̄ta* en alfabet ibèric a *Ilerda* en escriptura llatina, mitjançant la representació de la *l* forta escrita amb el dígraf *ll* amb la *l* simple, i el canvi de *i* a *e* davant de *r* en síl·laba no-inicial; i d'altra banda, el llop —que garanteix la continuïtat— esdevé una lloba en les darreres emissions en referència a la nodrissa dels fundadors de Roma. Aquest fenomen de pèrdua de la dental apareix també en altres topònims com *Ilturo* i *Saltuie* (MARINER, 1962), però tenim una excepció en el cas de *Ildum*, nom d'una *mansio* de la via Augusta situada entre *Saguntum* i *Dertosa* (ARASA i VICENT, 1981, 25). Un altre exemple de llatinització del topònim és el de la seca *Bolskan*. Segons la hipòtesi d'Untermann que interpreta aquesta forma com una cadena trimembre constituïda per prefix+topònim+sufix, el pas de la forma ibèrica *Olsca* a la llatina *Oscā* pot explicar-se per una simplificació fonètica en què el grup consonàntic *l-s-k*, poc freqüent en llatí, es redueix a *-k*, fenomen en què a més degué tenir importància l'assonància amb l'etnònim itàlic *Osci*. La utilització de llegendes bilingües entre les seques hispàniques és palesa en el cas de *Osicerta*, en què una emissió que pot datar-se cap al 50/49 a.C., amb la deessa de la victòria i l'elefant cesarià, combina el lletrer ibèric *Usekerte* amb l'abreviació llatina *Osi*. Pel que fa al cas de *Arse-Saguntinu*, mentre que la romanització iconogràfica és indubtable, amb la representació del cap femení amb casc a l'anvers i la proa de nau al revers (VILLARONGA, 1967), les dues llegendes presents amb escriptures diferents no corresponen al mateix topònim i poden referir-se al caràcter bilingüe i bicultural de la ciutat.

La introducció del llatí a les llegendes monetals no va ser uniforme. A més de les seques ja esmentades, va conviure amb l'ibèric en les monedes de *Cel/Kelse*, *Gili/Kili*, *Saetabi/Saiti* i *Obulco/Ibolka*, i era absent en altres com *Tarraco*, *Osca* i *Bilbilis* fins a Cèsar, en temps del qual encara va perviure la llegenda ibèrica *Usekerte*. D'altra banda, en les monedes comencen a aparèixer els noms dels magistrats responsables de les emissions, fet d'indubtable origen romà, que trobem en les seques de *Untikesken*, *Saguntum*, *Saiti* i *Obulco*, a més d'altres ciutats de fundació romana com *Valentia* (RIPOLLÈS, 1988). Aquests noms, escrits amb caràcters ibèrics en les encunyacions de la primera, presenten una onomàstica bé indígena (*Iskerbeles*, *Iltirarker* i *Atabels*), bé romana (*Tiberi*, *Luki* i possiblement *Serkir*).

Aquest auge escriptuari es manifesta també sobre un altre tipus de suport, la ceràmica, on els lletrers pintats acompanyen sovint les escenes de l'estil narratiu de Llúria. Els vasos del Tossal de Sant Miquel, anteriors al principi del segle II, són la millor expressió d'aquest corrent (BONET, 1995, 449-464). Entre la segona meitat d'aquest segle i la primera del següent les manifestacions escriptuàries sobre aquest suport es diversifiquen amb el desenvolupament d'altres tipus d'inscripcions com els segells en diferents produccions (MLH III E.1.1., 287, Azaila), algunes de les quals imiten formes romanes, com ara l'ibèric de l'àmfora Tarraconense 1 de *Salduie* (AGUAROD, 1992) i els bilingües que figuren en els *mortaria* del tipus Azaila (AGUAROD, 1991, 127-128, fig. 30), i sobretot els grafitis sobre ceràmica, majoritàriament vaixel·la fina d'importació, les anomenades inscripcions de propietat (BONET i MATA, 1989; PANOSA, 1993b). En les fundacions romanes, com ara *Valentia*, trobem grafitis llatins sobre campaniana A i B en un ambient que es data des del final del segle II a.C., com una manifestació primerenca (MATA *et alii*, 1980, 169-170, 179, núm. 34, fig. 18, núm. 41, fig. 19). Aquest tipus de document va perdurar almenys fins al segle I d.C. amb els grafitis sobre ceràmica TS, un dels darrers testimonis lingüístics que coneixem.

A més dels de suports ja utilitzats en el món ibèric, amb la conquesta romana comencen a utilitzar-se'n altres inequívocament romans, expressió que es refereix a aquell tipus de monument epigràfic que té el seu parangó en exemples romans de pareguda cronologia i és emprat amb una funció semblant, la distribució dels quals es limita al NE de la península, a la Citerior (MAYER i VELAZA, 1993, 667-668).

En primer lloc tenim les *tabulae* de bronze, probablement una expressió paral·lela dels decrets i sentències jurídiques romanes en aquest mateix suport. Com ha assenyalat DE HOZ (1979, 236, 241-242), els ibers no sembla que hagen utilitzat l'escriptura per a fins públics; no hi ha inscripcions anteriors a la presència romana que puguem suposar que hagen estat gravades per encàrrec

d'un magistrat o d'un organisme públic. Aquest tipus de document, doncs, no té antecedents ibèrics i pot associar-se als textos llatins de la Itàlia republicana. El bronze era el material utilitzat normalment per a l'exposició d'aquest tipus de textos (Plini, *N.H.*, XXXIV, 97, 99), i la llei flàvia municipal (capítol XCV), com podem veure en la *lex Irnitana* (GONZÁLEZ, 1990, 95, 99), determina en la fórmula sobre l'exhibició d'aquestes *tabulae aeneae* que havien de ser col·locades en el lloc més concorregut del municipi: (...) *in aes incidatur et in loco celeberrimo eius municipii figatur ut d(e) p(lano) r(ecte) l(egi) p(ossit)*. Suetoni (Vespasià, 8, 5) explica que l'emperador va manar reproduir 3.000 planxes de bronze que constituïen el més antic arxiu de l'Imperi, que havien estat destruïdes en l'incendi del Capitoli de l'any 69. Dos excel·lents exemples d'aquests documents d'època republicana els tenim en els bronzes de *Lascuta* amb la còpia d'un decret del 189 a.C. (GONZÁLEZ, 1990, 181-183), o la *Tabula Contrebiensis* (Botorrita 2) amb una sentència del 87 a.C. (FATÁS, 1980). L'ús d'aquest suport es va aplicar també en els textos ibèrics, en allò que podem considerar veritables versions ibèriques d'aquest tipus de documents, com els dos bronzes de *Contrebia*: Botorrita 1 (BELTRÁN i TOVAR, 1982) i Botorrita 3 (BELTRÁN, DE HOZ i UNTERMANN, 1996). A aquests cal afegir els exemplars valencians de Sagunt (MLH III F.11.29) i la Muntanyeta de Sant Antoni de Betxí (FLETCHER, 1967a i b = MLH III F.7.2.) i el darrer publicat d'Aranguren (Navarra) (BELTRÁN i VELAZA, 1993).

Pel que fa a les funcions de les llengües, resulten de particular interès les *tabulae* de *Contrebia Belaesca* (Botorrita), en les quals podem veure un fenomen de diglòssia quasibé únic en la Hispània pre-romana, és a dir, d'ús jerarquitzat de dues llengües —una indígena i l'altra el llatí— segons les seues funcions en el camp jurídic. Com ha assenyalat UNTERMANN (1995a, 306-307), la *tabula Contrebiensis* del 87 a.C. demostra que el senat d'aquesta població, compost de membres amb noms plenament celtibèrics, va fer redactar un document jurídic en llengua llatina per un assumpte de caràcter supracomunitari, un pleit d'aigües entre les ciutats veïnes del *Salduie* i *Alaun*, mentre que en els bronzes Botorrita 1 i 3, aproximadament coetanis, les mateixes autoritats es van servir de la llengua celtibèrica per a tractar de qüestions internes de la seua ciutat.

Amb una funció diferent, però sobre un suport també de bronze, trobem les *tesserae hospitales*, que apareixen exclusivament en territori celtibèric i són absents de les zones de més primerenca romanització (ÉTIENNE, LE ROUX i TRANOY, 1987). També entre les tèsseres celtibèriques veiem reflectit el canvi lingüístic, puix junt amb les escrites en aquesta llengua trobem les celtibèriques amb escriptura llatina i les pròpiament llatines (DE HOZ, 1986, 66-77).

Quant a les inscripcions musivàries sobre paviments de *opus signinum* (VELAZA, 1996a, 325-328), fins ara se'n coneixen dues: una a La Caridad (Caminreal, Terol), que ha de datar-se abans de la destrucció del jaciment cap

al 75/72 a.C. (VICENTE *et alii*, 1989 i 1993; UNTERMANN, 1990, 341; VELAZA, 1991; PÉREZ VILATELA, 1992; SILGO, 1993), i altra a Andelos (Mendigorría, Navarra) (MEZQUÍRIZ, 1992; SILGO, 1993; UNTERMANN, 1993-94). Pel que fa a la tècnica emprada, coneixem paral·lels llatins d'època republicana en àmbits públics de nuclis de romanització primerenca com *Carthago Noua*, a l'edícula dedicada a *Atargatis* del Cerro del Molinico (RAMALLO i RUIZ, 1994), al *sacellum* dedicat a *Iuppiter Stator* (AMANTE *et alii*, 1995) i a la Loma de las Herrerías de Mazarrón (RAMALLO, 1986, 183-186).

Finalment, les plaques són relativament nombroses (MAYER i VELAZA, 1993, 668-670; DE HOZ, 1995, 69-70). Se'n coneixen 2 a *Tarraco*, 2 a *Saguntum* i 5/6 a *Emporiae*. Pel que fa al material, alguns d'aquests monuments són de marbre (MLH III C.1.1-4 d'Empúries, C.18.8 de Tarragona i F.11.8 de Sagunt). Quant a la funció, algunes poden ser epígrafs cívics (C.1.1) i altres són textos funeraris (C.18.6 i F.11.6). En aquest tipus de suport trobem alguns dels epígrafs bilingües (C.18.5-6 i 10, i F.11.8).

En aquest conjunt de documents lingüístics, els bilingües són molt escassos i encara dubtosos, puix es limiten a algunes emissions monetals, algun segell sobre ceràmica i 5 inscripcions sobre pedra: 3 de *Tarraco* (MLH III C.18.5-6 i 10) i 2 de *Saguntum* (MLH III F.11.8 i 27).

En relació amb l'onomàstica, el «bateig» lingüístic pot considerar-se la forma primitiva i fonamental d'aculturació (ÉTIENNE *et alii*, 1976, 97-98), i l'expressió més clara d'aquest fet es reflecteix en la progressiva implantació de noms romans i, amb ells, del sistema de filiació romà. Aquests es coneixen inicialment mitjançant llurs versions iberitzades, tant sobre ceràmica (SILES, 1981), com tal vegada sobre paviments de *opus signinum*: *Kai*, *Luki*, *Tiberi*, *Likine*, etc., tot i que aquest darrer és dubtós pel fet d'haver-se documentat en el bronze Botorrita 3 el nom personal celta *Likinoś* (BELTRÁN LLORIS, 1995, 176). La perduració d'elements indígenes en l'onomàstica és palesa en els documents jurídics del segle I a.C., tant en la *tabula* d'Ascoli de l'any 89 a.C. (CRINITI, 1970), com en la de *Contrebia* de l'any 87 a.C. Paral·lelament, l'epigrafia monetal ens informa de l'existència d'un grup social constituït per ciutadans que tenen noms itàlics, del qual formen part les elits que nodreixen les magistratures colonials i cíviques, com podem veure per exemple a *Valentia* (RIPOLLÉS, 1988). Més endavant, al principi del període imperial, encara trobem epígrafs funeraris amb noms indígenes, com ara en les comarques septentrionals del litoral valencià els casos de *Asteduma* (Algímia d'Almonessir) i *Tannegaldunnum* (Borriol). Aquesta perduració en la implantació progressiva de l'onomàstica llatina ha estat assenyalada particularment a *Gallaecia*, on el procés no arriba a completar-se (LE ROUX, TRANOY, 1973, 216). La importància de l'onomàstica com a element diferenciador és palesa en una disposició de l'emperador Claudi

(Suetoni, *Claudi*, 25, 7) amb què prohibïa que els vinguts de l'estranger adoptassen noms romans, singularment gentilicis.

Pel que fa als usos i mètodes escriptuaris, una troballa singular s'ha efectuat al *oppidum* ibèric de Burriac, on —en un nivell de la seua fase final (90-40 a.C.)— va aparéixer un estil de plata associat a carbons de til, fusta amb la qual es fabricaven les tauletes encerades utilitzades per a l'escriptura (OLESTI, 1995, 96). Ens trobem, doncs, amb un sistema de registre típicament romà.

D'altra banda, la perduració dels usos epigràfics de la llengua ibèrica al llarg del segle I d.C. pot obrir noves perspectives a la datació d'aquests monuments. En efecte, a més dels grafitis ibèrics documentats sobre ceràmiques alto-imperials (TSI, TSS), la inscripció trobada en el teatre de *Saguntum* (MAYER i VELAZA, 1996), hipòticament una grada o *subsellium* que hauria de datar-se almenys en època clàudio-neroniana, obre la porta a la continuïtat en els usos públics i estrictament romans de l'epigrafia ibèrica en aquesta època, quan la utilització de les inscripcions romanes amb funció funerària ja està generalitzada. D'aquesta manera es justificaria la datació dels textos ibèrics funeraris en un període que es prolongaria al llarg del segle I d.C. Un cas particularment interessant és el dels esgrafiats ibèrics sobre una inscripció funerària de Requena (MARIÑEZ VALLE, 1993), la datació de la qual podria situar-se en el final del segle I d.C. (VELAZA, 1996a, 330).

2.1. *Inscripcions funeràries*

El darrer tipus que estudiarem són les inscripcions sobre pedra amb una funció funerària, amb una problemàtica complexa que possibilita un tractament més profund. Són monuments majoritàriament amb forma d'estela, decorats amb carteles incises i ocasionalment amb altres motius, que es concentren majoritàriament entre els rius Ebre i Xúquer, amb un important nombre a les comarques septentrionals del litoral valencià. No és un grup nombrós, puix està constituït, segons la recopilació d'UNTERMANN (1990), per un total de 35 inscripcions. Com aquest autor assenyala, resulta cridanera la seua escassetesa o fins i tot l'absència en nombrosos i importants jaciments ibèrics.

En l'estudi d'aquests monuments poden distingir-se diferents aspectes que desenvoluparem de manera individualitzada: distribució, morfologia i decoració, paleografia, contingut i cronologia.

2.1.1. *Distribució*

Les esteles ibèriques apareixen en una àmplia zona que s'estén almenys des de Vic fins a Llúria, i des de Binéfar fins a la Vall d'Albaida, amb la darrera troballa de Terrateig (FLETCHER i GISBERT, 1994). Al País Valencià es dona una

major concentració al nord del riu Millars, en territori dels ilerconvons, però no pot ignorar-se el fet que *Saguntum*, en plena Edetània, és un important focus epigràfic en llengua ibèrica, amb 16 textos sobre pedra en la ciutat (MLH III F.11.1-16) i 8 al santuari de la Muntanya Frontera (FLETCHER i SILGO, 1987). VELAZA (en premsa) explica la concentració d'epígrafs en aquesta ciutat i a *Tarraco* per tractar-se d'importants centres polítics i comercials.

La distribució d'aquest tipus de manifestacions escriptuàries, tot considerant els buits atribuïbles a l'atzar de les troballes, creiem que no en permet la consideració com un indicador ètnic, com ha suggerit OLIVER (1985, 37 i 42; 1995, 109-110). Si hom pot establir alguns tipus de caracterització a partir de la seua difusió, aquesta ha de ser òbviament supraètnica, de tipus regional, donada l'extensió de l'àrea on apareixen, i possiblement en relació amb la influència romana.

2.1.2. *Morfologia i decoració*

La forma del suport pot relacionar-se *grosso modo* amb les esteles funeràries romanes. Es tracta d'una forma que requereix poca elaboració: desenvolupament vertical, acabament arrodonit en l'extrem superior en alguns casos i preparació del camp epigràfic, normalment amb una cartela delimitant el text. En l'aspecte formal, algunes esteles com la de Sinarcas presenten una gran semblança amb les corresponents romanes. MAYER i VELAZA (1993, 667) han destacat la presència de suports diferents de l'estela en els nuclis de romanització antiga, front a l'absència en les zones rurals o no urbanitzades on són presents les esteles o cipus. Certament, algunes de les millors expressions de l'epigrafia funerària són les pròpies de les elits locals en ambients rurals, allunyats de les ciutats. Això no obstant, aquesta desigual distribució —que possiblement pugui matisar-se— pot ser objecte de diferents interpretacions, però sembla raonable considerar que si l'estela com a suport epigràfic s'introdueix per influència romana, hauria de manifestar-se primerament en contextos urbans i no en el món rural, més retardatari en el procés d'emulació, on podrien ser un poc més tardanes. De fet, no pot descartar-se una interpretació contrària: podria tractar-se d'una manifestació autòctona que amb la romanització es veu progressivament reduïda a ambients rurals, allunyats dels grans focus d'aculturació que són les ciutats.

Quant al camp epigràfic, determinats tractaments en la preparació, com el rebaixament de l'estela de Guissona (GUITART *et alii*, 1996, 164), presenten una clara relació amb l'epigrafia romana. En general, les esteles decorades són minoritàries. La presència de determinats motius com els símbols astrals i les armes, sobretot en grups ben localitzats geogràficament com el del Baix Aragó (MARCO, 1978), i fins i tot les formes peculiars que adopten algunes

carteles quan falten altres motius, no poden relacionar-se amb la influència romana i han de considerar-se com una manifestació iconogràfica indígena.

2.1.3. *Paleografia*

La regularització dels signes que caracteritza les inscripcions sobre pedra s'ha interpretat com un tret originat en la influència de l'alfabet monetat (MALUQUER, 1968, 67). En aquest sentit, SILES (1986, 21 i 39) ha assenyalat que les modificacions experimentades pel sistema d'escriptura ibèric es manifesten en l'aproximació de les grafies indígenes a les lletres capitals romanes, com un primer pas cap a la «llatinització gràfica», amb *Emporiae* i *Saguntum* com a casos paradigmàtics, però també en la tendència cap a una escriptura orientada cada vegada més envers la representació gràfica alfabètica i el progressiu abandonament del sil·labisme. Recentment, VELAZA (en premsa) ha assenyalat la influència dels models romans en tots els aspectes referents a l'*ordinatio* del text, pausat, forma de les lletres i en l'hàbit i formes de les interpuncions. Concretament, pel que fa a la paleografia, ha destacat les transformacions experimentades per algunes lletres en la seua aproximació a les seues equivalents llatines: la *n* prolonga el seu traç oblic, la *e* experimenta una progressiva horitzontalització dels seus traços paral·lels i el silabograma *ba* es dota d'apices que l'assimilen a la I llatina. Una bona mostra d'aquesta regularització dels signes ibèrics, amb una clara influència de l'alfabet monetat, es pot apreciar en l'estela de Guissona, on també hi ha interpuncions triangulars (GUITART *et alii*, 1996, 164).

2.1.4. *Contingut*

Alguns autors han assenyalat que la informació proporcionada pels textos ibèrics de caràcter funerari no deu ser molt diferent de la que hom troba en els epígrafs funeraris llatins (UNTERMANN, 1984, 111-115; 1990, 192-194; SILES, 1986, 40-42). El procés de llatinització hauria introduït progressivament l'estil formulari romà. Els formularis continguts en els textos ibèrics i llatins poden ser, en esquema, prou semblants (nom, filiació, dedicant, edat, etc.); per la mateixa raó, els textos ibèrics poden aparèixer incomplets, com de vegades passa amb els romans, cosa que explicaria la falta de regularització. La presència d'antropònims acompanyats d'altres termes, de determinats sufixos o de marques, dóna suport a aquesta interpretació.

Tres d'aquests elements i sufixos s'associen al contingut funerari: *aretake* i variants, *eban* i variants i *seltar*. En aquesta línia, VELAZA (1993, 161-165) ha proposat, per a la inscripció de Civit (Tarragona), una estructura formulari típicament romana formada pel nom del difunt, la filiació, l'edat, el parentesc i el nom de la dedicant. D'altra banda, l'existència de textos possiblement

bilingües per als quals s'han proposat correspondències semàntiques entre termes ibèrics i llatins (*areteki* = *heic situs est*; *tebanen* = *coerauit*), aquests darrers amb grafies arcaïques, aproxima cronològicament ambdues formes d'expressió escrita. Per al terme *e.ba.n.*, VELAZA (1994) ha proposat la identificació de marca de filiació. El terme *sellarté* un sentit més difícil de determinar; Untermann ha proposat relacionar-lo amb el concepte d'estela o monument.

D'especial interès resulta el text de la inscripció de Guissona (Lleida), on apareixen dues abreviatures entre interpuncions a continuació dels dos elements onomàstics (MAYER *et alii*, 1996, 166-167). La hipòtesi més versemblant per a la interpretació de la primera (*e.*) és que es tracta de l'abreviatura del terme *e.ba.n.*, freqüent en contextos funeraris. Per a la segona (*i.*), el seu desenvolupament és més problemàtic, puix en els formularis funeraris no hi ha cap terme amb aquest començament; s'apunta la possibilitat que es tracte d'una marca de quantitat i que els signes següents siguin numerals. En qualsevol cas, el fet destacable és la utilització d'abreviatures en el formulari epigràfic, ja documentades en algunes inscripcions saguntines (MLH III F.11.11-12), cosa que sens dubte cal interpretar com un símptoma de la seua romanització.

Com han assenyalat GUITART *et alii* (1996, 169) en l'estudi de l'estela de Guissona, resulta simptomàtic que a mesura que anem coneixent major nombre de textos i monuments epigràfics ibèrics, ens aproximem més i més a les formes romanes. De la mateixa manera que la fixació escrita de la llengua ibèrica es produeix per influència externa i és producte de la importació del seu signari, albirem ara que la generalització de la memòria funerària i d'altres fets confiada a l'escriptura va ser també producte d'una influència cultural, ara de la civilització romana, en la qual les expressions epigràfiques de l'escriptura tenen un especial valor com element de prestigi. Si l'emulació en els usos de l'escriptura va ser el primer pas, la utilització del signari llatí i l'abandonament de l'ibèric no és més que el reflex d'un procés de substitució lingüística que culmina amb l'extinció —en el curs d'algunes generacions— de la llengua pròpia.

2.1.5. *Cronologia*

La problemàtica sobre la seua datació se centra en dues qüestions: en primer lloc, en la seua major part es tracta de troballes amb contextos arqueològics poc clars, i en segon lloc, la seua suposada dependència de models romans troba un obstacle en l'escassetat d'epigrafia funerària d'època republicana. Al País Valencià, les referències cronològiques amb què comptem per a la datació de les inscripcions sepulcral són molt escasses. Quan poden relacionar-se amb un assentament, aquest presenta evidències d'ocupació en els

segles II-I; és el cas de la inscripció de Cabanes. Quant a l'epígraf de les Coves de Vinromà, la proximitat entre l'assentament ibero-romà i l'imperial no permet una adscripció segura. Només en el cas de les tres esteles de Canet lo Roig —que es van trobar reaprofitades— el jaciment més pròxim és alto-imperial (ARASA, en premsa b).

Les opinions dels diferents autors són coincidents en la seua datació tardana, en època ibero-romana. MALUQUER (1968, 67) datava aquestes esteles en els segles II-I, però apuntava la possibilitat que algunes podrien datar-se en època imperial. En el seu estudi de les esteles decorades dels convents Cesaraugustà i Cluniense, MARCO (1978, 91) les datava entre el segle II i la primera meitat de l'I a.C. MARTÍN-BUENO i PELLICER (1979-80, 419) daten els exemplars de Casp, del grup del Baix Aragó, en el primer terç del segle II, i relacionen la seua aparició amb la presència romana; per aquests autors, la mentalitat que provoca la utilització de l'escriptura i del relleu en les esteles ibèriques és la mateixa. MAYER i VELAZA (1993, 676) han proposat una datació des del final del segle II fins a l'època d'August, en considerar el suport, l'*ordinatio* i la tècnica d'incisió. DE HOZ (1993, 18) ha assenyalat que només poden datar-se aquelles inscripcions funeràries que mostren una clara influència romana i que cap la possibilitat que en algunes zones, sobretot a Catalunya, el seu desenvolupament siga conseqüència del procés de romanització. BELTRÁN LLORIS (1993, 250-252; 1995, 178) les data en els segles II-I i considera que constitueixen una síntesi entre la tradició indígena representada per les esteles anepígrafes d'iconografia clarament autòctona i de l'hàbit epigràfic romà. A les comarques septentrionals del País Valencià, OLIVER (1995, 110) data els exemplars sense decoració entre els segles I a.C. i I d.C. Darrerament, GUITART *et alii* (1996, 168) han proposat una datació per a l'estela de Guissona des de mitjan del segle I a.C., en relació amb les necròpolis dels primers moments de la ciutat romana de *Iesso*, en la fundació de la qual haurien participat les elits índigenes.

Recentment, VELAZA (1996b, 25-26; 1996c) ha proposat un model descriptiu de l'evolució d'aquests epígrafs, que explicaria el pas de les inscripcions ibèriques a les llatines com un reflex en els hàbits epigràfics del procés d'adaptació de la població indígena als nous models polítics, socials i econòmics romans. L'autor considera que la utilització del suport petri és un producte del contacte amb l'epigrafia romana. El primer pas seria l'adquisició de l'hàbit de gravar inscripcions funeràries, estrany fins a la romanització en els ibers del NE. Els primers textos ibèrics reflectirien la progressiva imitació de les tècniques romanes en l'aspecte formal. Atenent a les seues característiques monumentals, ornamentals, de paginació i paleogràfiques, pot parlar-se d'una paulatina «romanització» d'aquests monuments: mentre que els més antics presenten encara una decoració d'estil indígena i el text està inscrit en el mateix

camp ornamental, sense que existisca un camp epigràfic especialment preparat, que va diferenciant-se progressivament de l'ornamental, fins que aquest desapareix. Paral·lelament, el camp epigràfic va rebaixant-se i fins i tot adopta la típica forma romana de *tabula ansata*, es va perfeccionant la paginació amb l'aparició de línies de payout, se centren els renglons, es generalitza la puntuació (amb formes romanes com la triangular) i es dona una certa tendència a l'estilització dels signes ibèrics que s'adeqüen a les formes dels llatins. Aquests elements ens porten ja a l'època d'August, quan se situa l'eclosió de l'epigrafia llatina a Hispània. Aquest procés d'evolució formal, tant en el suport com en el signari, es veu acompanyat de l'adopció dels formularis funeraris romans, amb la introducció del patronímic i tal vegada el calc de fórmules romanes com *hic situs est* o semblants. Un dels millors exemples d'aproximació als models romans és l'esmentada estela de Guissona, per l'aparença formal, l'*ordinatio* interna i l'estil formular (GUITART *et alii*, 1996). En aquesta línia cal recordar la hipòtesi exposada per DE HOZ (1995, 74) sobre la interpretació dels numerals que figuren en els textos d'algunes inscripcions sepulcral que, millor que l'expressió de l'edat del difunt, creu que poden correspondre a les dades sobre la superfície del sepulcre que figuren en molts epitafis republicans d'Itàlia.

És en aquest moment avançat quan es gravarien les poques inscripcions bilingües llatino-ibèriques que coneixem, que procedeixen majoritàriament de ciutats que actuen com importants focus de romanització (*Tarraco* i *Saguntum*). En aquest ambient epigràfic caldria situar també els escassos exemplars d'inscripcions no sepulcral sobre suport petri, entre les quals s'assenyalen diferents funcions com la religiosa, honorífica i pública; un exemple d'aquestes podria ser la recentment publicada del teatre de Sagunt (MAYER i VELAZA, 1996). El darrer pas en aquest procés va ser la substitució lingüística: el llatí va desplaçar a l'ibèric com llengua de prestigi en els espais reservats als textos funeraris. La rapidesa d'aquesta substitució, amb un marge cronològic reduït (un segle o tal vegada menys), explicaria l'escassetat dels textos bilingües. Les darreres manifestacions de l'epigrafia ibèrica es daten en època augusta i arriben fins i tot als primers juli-claudis. De fet, algunes de les peces documentades en ciutats importants com Empúries, Tarragona i Sagunt sembla que procedeixen de les mateixes *officinae* epigràfiques que els textos llatins (VELAZA, 1996b, 15-16). Aquest procés, però, no degué donar-se al mateix temps i amb els mateixos ritmes i estadis en totes les regions de la cultura ibèrica.

De manera general, les inscripcions ibèriques sobre pedra —i més concretament les funeràries— són absents dels jaciments destruïts entre el final del segle III i el principi del II, en relació amb la conquesta romana. El cas més significatiu és la pròpia ciutat d'*Edeta* (el Tossal de Sant Miquel, Lliria), el jaciment que ha proporcionat més textos ibèrics, la composició dels quals

és en part significativa de l'evolució funcional de l'escriptura ibèrica i dels suports que utilitza. Dels 112 textos coneguts (BONET, 1995, 449-464), 96 són lletrers pintats sobre ceràmica, 13 són grafits sobre ceràmica i 2 són ploms inscrits, en realitat una sola làmina i el seu estutx; només es coneix una estela que molt possiblement no procedeix d'aquest jaciment (Llíria XCVI). Hi podem veure com els textos sobre plom —que en general són freqüents entre els segles v i iv— són més escassos en el segle iii a *Edeta*, on la nova modalitat dels textos pintats s'ha desenvolupat extraordinàriament amb l'aparició de l'estil narratiu en la decoració de la ceràmica ibèrica i els grafits segueixen sent encara una expressió minoritària. Si bé és cert que el cas de *Edeta* no és extrapolable a tot el territori edetà i molt menys encara a tota l'àrea ibèrica, creiem que almenys és representatiu d'un estadi evolutiu del procés escriptuari en la cultura ibèrica, tallat amb la destrucció de la ciutat al principi del segle ii a.C. En aquesta evolució, el cas de *Saguntum* és representatiu de l'estadi més avançat del procés, ja que que passa a ser una important ciutat ibero-romana, presenta la major concentració d'inscripcions ibèriques sobre pedra, amb 24 textos, entre els quals n'hi ha dos de bilingües, i finalment viu l'eclosió de l'epigrafia llatina des de l'època d'August (BELTRÁN LLORIS, 1980).

DE HOZ (1995, 74-75) ha recordat la falta de dades segures i l'existència d'indicis contradictoris. A la falta d'informació cronològica sobre la major part de les inscripcions, cal afegir que moltes d'elles són tan senzilles que difícilment permeten arribar a conclusions precises. Sobre aquestes bases, seria prematur deduir que la pràctica de l'epigrafia funerària entre els ibers és d'inducció romana. En aquest sentit, creu que l'actitud més prudent és pensar que l'epigrafia funerària existia ja abans de l'arribada dels romans, i que la influència d'aquests va contribuir a la seua expansió, sobretot en ciutats molt romanitzades com Tarragona i Sagunt.

Com hem vist, l'evident influència llatina en alguns d'aquests textos —els més tardans— els data forçosament en època romana. Aquests, però, són pràcticament els únics que poden datar-se. Aquest raonament comporta que totes les inscripcions ibèriques són molt tardanes, paral·leles en el temps a les republicanes. Desconeixem, però, els models dels exemplars ibèrics que poden considerar-se més antics i menys dependents de la influència romana. Creiem, doncs, que la relació de dependència de l'epigrafia funerària ibèrica respecte a la llatina pot matisar-se, ja que aquesta darrera és molt escassa en època republicana a Hispània (MAYER, 1995; DE HOZ, 1995, 63-68), i no es generalitza més que a partir del regnat d'August. Pensem que, en l'estat actual de la investigació, és prematur afirmar que la utilització del suport petri és un producte del contacte amb l'epigrafia romana i que l'adquisició de l'hàbit de gravar inscripcions funeràries és estrany als ibers fins a la romanització.

L'aparició de l'epigrafia funerària ibèrica ha d'enquadrar-se en el corrent escriptuari que es manifesta en la cultura ibèrica des del final del segle III i que experimenta un gran auge en el període ibero-romà, amb expressions que en part responen a la continuació d'una tradició pròpia i, en part, són mostra de la influència romana. La tradició indígena es veu representada per la iconografia, semblant a l'existent en les esteles anepigràfiques. En conclusió, aquestes inscripcions poden datar-se majoritàriament en una forquilla compresa entre els segles II a.C. i I d.C., però tal vegada amb un moment d'aparició anterior a la generalització de les manifestacions funeràries de l'epigrafia llatina, i constitueixen l'expressió funerària d'aquest corrent escriptuari. Amb el temps, la consumació del procés de substitució lingüística va portar a la utilització exclusiva del llatí i a la proliferació d'aquests suports des del regnat de l'emperador August.

3. CONSIDERACIONS FINALS

La cultura ibèrica va experimentar al final del segle III un auge en la utilització de l'escriptura que s'emmarca en un corrent escriptuari general a tot el Mediterrani, i es va manifestar en l'aparició de l'epigrafia monetal i dels lletrers sobre ceràmica, al temps que continuaven practicant-se els esgrafiats sobre ceràmica i seguien utilitzant-se minoritàriament altres suports com el plom. Al parèntesi obert per la segona guerra púnica va seguir la conquesta romana i la introducció del llatí i, amb la progressiva generalització dels hàbits epigràfics, es va produir l'aparició dels primers documents escrits en aquesta llengua i un important augment dels ibèrics, l'alfabet dels quals es va adoptar per pobles fins aleshores àgrafs com els Celtíbers. El període àlgid d'aquest auge escriptuari en la cultura tardo-ibèrica sembla donar-se entre el darrer terç del segle II i el primer quart de l'I, amb una important inflexió en la guerra sertoriana, a partir de la qual s'inicia una davallada que des de la meitat d'aquest segle converteix l'epigrafia ibèrica en una expressió cada vegada més minoritària.

El llatí, com a llengua de la nació conqueridora, va convertir-se en el vehicle obligat de comunicació amb els nous governants. De la mateixa manera que la conquesta va establir un sistema de relacions caracteritzat per la dominació de les poblacions indígenes per part d'una minoria estrangera, també en el cas de les llengües es van establir unes relacions jeràrquiques en què el llatí adoptava el paper de llengua dominant i les vernacles el de dominades. Aquesta situació pot considerar-se una expressió primerenca de «conflicte lingüístic», segons l'expressió encunyada per ARACIL (1982, 23-28). La coexistència d'ambdues llengües es va prolongar en un període en el qual el pes social de cadascuna va anar capgirant-se: l'hegemonia del llatí es correspon amb la

«minorització» de l'ibèric. Els usos, les funcions, el paper social de la llengua com a vehicle de comunicació, com a instrument fonamental de la cultura, van ser assumits progressivament pel llatí en detriment de les llengües autòctones. Aquest procés de substitució lingüística va culminar amb l'extinció de totes les llengües pre-romanes a Hispània, amb excepció de l'Èusquera, i la implantació general del llatí. A l'hora de considerar la duració d'aquest procés cal tenir en compte diversos factors com el moment de la conquesta i l'àmbit urbà o rural de la zona estudiada. De manera general podem deduir que, en el cas de la llengua ibèrica i en les zones de més primerenca romanització, degué prolongar-se entre 200 i 250 anys.

Amb l'excepció d'algunes poques notícies literàries, aquest procés només podem seguir-lo a través dels textos escrits, amb la important limitació que té l'escriptura com instrument de comunicació quan el seu abast és força reduït per un analfabetisme majoritari. La importància de l'escriptura en l'estudi d'aquest procés, doncs, ha de matisar-se, puix només reflecteix els usos lingüístics de la minoria social que practica els hàbits epigràfics. Aquesta degué ser justament la que primer va adoptar el llatí, inicialment com a llengua vehicular per a les seues relacions (polítiques, comercials, etc.) amb els nous governants i en un segon moment —amb la renúncia de la materna— com a llengua pròpia. En les classes socials inferiors aquest procés degué ser més lent i retardatari.

Reflex de la situació viscuda en el camp de l'expressió oral, també entre les escriptures ibèrica i llatina s'estableix un període de relativa competència en què la primera disputa amb la segona els escassos espais públics de forma minoritària (sentències, monuments); en el camp privat resulta hegemònica sobretot mitjançant objectes utilitaris de reduïdes dimensions que no han estat concebuts o no són primordialment suports epigràfics: llegendes monetals, grafits i segells sobre ceràmica, paviments de mosaic, tésseres d'hospitalitat, inscripcions rupestres i epitafis (BELTRÁN, 1995, 170). Amb el pas a la cultura epigràfica de l'Imperi, constituïda principalment per epitafis, inscripcions religioses i honorífiques, és a dir, missatges de caràcter commemoratiu inscrits sobre pedra, aquesta desigual disputa dels espais de comunicació escrita es decanta de manera ràpida i contundent pel llatí.

Els elements amb què comptem per a la descripció del canvi lingüístic que té lloc en l'àrea ibèrica arran de la conquesta romana són força limitats, tant des del punt de vista estrictament lingüístic com en allò que respecta a l'ús social de la llengua, i es redueixen pràcticament als textos epigràfics. Hi podem constatar l'adopció de nous hàbits epigràfics, amb nous usos i suports, la regularització del signari per influència de l'alfabet llatí, la introducció de l'estil formular, però el fet de no poder traduir els textos disminueix les nostres possibilitats d'anàlisi. D'altra banda, aquests elements no aporten informació

sobre les particularitats del canvi lingüístic (interferències gramaticals, préstecs lèxics, calcs semàntics, per no parlar de la fonologia), puix els textos escrits que trobem, sotmesos a la rigidesa dels formularis i a la solemnitat dels missatges que pretenen transmetre, no resulten documents especialment útils per al coneixement de la llengua parlada. Finalment, pel que fa als problemes propis d'aquests processos de canvi lingüístic, a penes alguns textos ens en proporcionen informació. Si hem de suposar l'existència d'individus d'una o altra comunitat que van aprendre l'altra llengua com a segona llengua, és a dir, d'individus bilingües, el reflex d'aquest fenomen en l'epigrafia es limita a unes poques inscripcions. Una cosa semblant succeeix amb la diglòssia, quan trobem textos jurídics de caràcter supracomunitari que utilitzen el llatí i altres d'interés intracomunitari redactats en llengua celtibèrica i alfabet ibèric.

FONTS LITERÀRIES

Anònim

ICART, J. (1988): *G. Juli Cèsar. Guerra d'Àfrica. Guerra d'Hispania*, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Ciceró

PLASBERG, O. (1977): *M. Tulli Ciceronis scripta quae mansuerunt omnia. Fasc. 46. De diuinatione. De fato. Timaeus*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgart.

Dió Cassi

CARY, E. (1968): *Dio's Roman History. VII. Books LVI-LX*, The Loeb Classical Library, London.

Estrabó

MEANA, M.ª J. i PIÑERO, F. (1992): *Estrabón. Geographia. Libros III-IV*, Biblioteca Clásica Gredos, Madrid.

Isidor de Sevilla

REYDELLET, M (1984): *Isidore de Séville. Étymologies. Livre IX. Les langues et les groupes sociaux*, Les Belles Lettres, Paris.

Livi

SOLÍS, J. i GASCÓ, F. (1992): *Tito Livio. Historia de Roma. La segunda guerra púnica. II: Libros 26-30*, Madrid.

Plini

RACKHAM, H. (1961): *Pliny Natural History libri XXXIII-XXXV, IX*, The Loeb Classical Library, London-Cambride.

Suetoni

ICART, J. (1969): *G. Suetoni Tranquillae. Vides del dotze Cèsars. Claudi, Neró, IV*, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Tàcit

DOLC, M. (1965): *P. Corneli Tàcit. Annals II. Llibres III-IV*, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

Abreviatures aparegudes en el text

FHA *Fontes Hispania Antiquae*. Schulten, 1925 i 1937.

MLH *Monumenta Linguarum Hispanicarum*: Untermann, 1990.

BIBLIOGRAFIA

- AMANTE, M.; MARTÍN, M.; PÉREZ, M.^a A; GONZÁLEZ, R. i MARTÍNEZ, M.^a (1995): «El *sacellum* dedicado a *Iuppiter Stator* en Cartagena», *Antigüedad y Cristianismo*, XII, Murcia, pp. 533-562.
- AGUAROD OTAL, C. (1991): *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.
- (1992): «Un ánfora Tarraconense 1/Layetana 1 con sello ibérico procedente de *Salduie*», *Boletín del Museo de Zaragoza*, 11, Zaragoza, pp. 109-116.
- ARASA I GIL, F. (en premsa a): «La romanización: cambio cultural en el mundo ibérico en los siglos II-I aC», *II Congreso de Arqueología Peninsular*, Zamora.
- (En premsa b): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Territori i poblament en època republicana (segles II-I aC)*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques.
- ARASA, F. i VICENT, J. (1981): «Toponímia de la Via Augusta entre Saguntum i Dertosa», *Bulletí de la Societat d'Onomàstica*, V, Barcelona, pp. 22-28.
- ARACIL, LL.-V. (1982): *Papers de Sociolingüística*, Barcelona.
- ARCE, J. (1982): *El último siglo de la España romana: 284-409*, Madrid.
- BELTRÁN, A. i TOVAR, A. (1982): *Contrebia Belaisca (Botorríta, Zaragoza). I. El bronce con alfabeto «ibérico» de Botorríta*, Zaragoza.
- BELTRÁN LLORIS, F. (1980): «Epigrafía latina de Saguntum y su territorium (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales)», *Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 67, Valencia.
- (1993): «La epigrafía como índice de aculturación en el Valle Medio del Ebro», *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 235-272.
- (1995): «La escritura en la frontera. Inscripciones y cultura epigráfica en el valle medio del Ebro», *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 169-195.
- BELTRÁN, F.; DE HOZ, J. i UNTERMANN, J. (1996): *El tercer bronce de Botorríta (Contrebia Belaisca)*. Zaragoza.
- BELTRÁN, F. i VELAZA, J. (1993): «Una nueva inscripción ibérica sobre bronce (Aranguren, Navarra)», *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis Hispanicis oblata*, Barcelona, pp. 89-99.
- BONET ROSADO, H. (1995): *El Tossal de Sant Miquel de Llúria. La antigua Edeta y su territorio*, València.
- BONET, H. i MATA, C. (1989): «Nuevos grafitos e inscripciones ibéricos valencianos», *Archivo de Prehistoria Valenciano*, 29, Valencia, pp. 131-148.
- CRINITI, N. (1970): *L'epigrafe di Asculum di Gn. Pompeo Strabone*, Milano.
- DE HOZ, J. (1979): «Escritura e influencia clásica en los pueblos prerromanos de la Península», *Archivo Español de Arqueología*, 52, Madrid, pp. 227-250.

- (1986): «La epigrafía celtibérica», *Epigrafía Hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 43-102.
- (1993): «Las sociedades paleohispánicas del área no indoeuropea y la escritura», *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, pp. 3-29.
- (1995): «Escrituras en contacto: ibérica y latina», *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 57-84.
- ÉTIENNE, R.; FABRE, G.; LE ROUX, P. i TRANOY, A. (1976): «Les dimensions sociales de la romanisation dans la Péninsule ibérique des origines à la fins de l'Empire», *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. VIe Congrès International d'Études Classiques*, Bucaresti-Paris, pp. 95-107.
- ÉTIENNE, R.; LE ROUX, P. i TRANOY, A. (1987): «La tessera hospitalis, instrument de sociabilité et de romanisation dans la Peninsule Ibérique», *Sociabilité, pouvoir et société. Actes du colloque de Rouen*, Rouen, pp. 323-336.
- FATÁS, G. (1980): *Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza). II. Tabula Contrebiensis*, Zaragoza.
- FLETCHER VALLS, D. (1967a): «El bronce escrito de San Antonio», *Arse*, 11, Sagunto, pp. 6-10.
- (1967b): «Un bronce escrito del poblado ibérico de San Antonio (Bechí, Castellón)», *Zephyrus*, XVIII, Salamanca, pp. 79-83.
- FLETCHER, D. i GISBERT, J. A. (1994): «Hallazgo de una inscripción ibérica en el Camí del Molí (Terrateig, la Vall d'Albaida)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXI, Valencia, pp. 343-355.
- FLETCHER, D. i SILGO, L. (1987): «Repertorio de inscripciones ibéricas procedentes de Sagunto (Valencia)», *Arse*, 22, Sagunto, pp. 659-676.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1967): «La latinización de España», *Archivo Español de Arqueología*, 40, Madrid, pp. 3-29.
- (1972): «Die Latinisierung Hispaniens», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I, 1, Berlin, New York, pp. 462-500.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J. (1990): *Bronces jurídicos romanos de Andalucía*, Sevilla.
- GUITART, J.; PERA, J.; MAYER, M. i VELAZA, J. (1996): «Noticia preliminar sobre una inscripción ibérica encontrada en Guissona (Lleida)», *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 163-170.
- LE ROUX, P. i TRANOY, A. (1973): «Rome et les indigènes dans le Nord-Ouest de la Péninsule ibérique. Problèmes d'épigraphie et d'histoire», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IX, Paris, pp. 177-231.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1968): *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*, Barcelona.
- MARCO SIMÓN, F. (1978): «Las estelas decoradas del convento Caesaraugustano i Cluniense», *Caesaraugusta*, 43-44, Zaragoza.
- MARINER, S. (1962): «Datos para la filología latina en topónimos hispánicos prerromanos», *Emerita*, XXX, Madrid, pp. 263-272.

- (1989): «La romanización lingüística en Hispania», *Anejos de Gerión*, II, Madrid, pp. 333-343.
- MARTÍN BUENO, M. A. i PELLICER, M. (1979-80): «Nuevas estelas procedentes de Caspe (Zaragoza)», *Habis*, 10-11, Sevilla, pp. 401-420.
- MARTÍNEZ VALLE, A. (1993): «Dos esgrafiados ibéricos sobre una estela romana de Requena (Valencia)», *Saguntum*, 26, Valencia, pp. 247-251.
- MATA, C.; RIBERA, A. i LERMA, J. (1980): «Excavaciones en Valentia», *Saguntum*, 15, València, pp. 137-189.
- MAYER, M. (1995): «El primer horizonte epigráfico en el litoral noreste de la Hispania Citerior», *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 97-119.
- MAYER, M. i VELAZA, J. (1993): «Epigrafía ibérica sobre soportes típicamente romanos», *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 667-682.
- (1996): «Una inscripción ibérica en el teatro de Sagunto», *Studia Philologica Valentina*, 1, València, pp. 107-110.
- MEZQUÍRIZ IRUJO, M. A. (1992): «La inscripción ibérica en Andelos (Mendigorría, Navarra)», *Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 89, Valencia, pp. 347-349.
- MICHELENA, L. (1976): «Lenguas indígenas y lengua clásica en Hispania», *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. VI Congrès International d'Études Classiques*, Bucaresti-Paris, pp. 41-51.
- MOLLÀ, T. i PALANCA, C. (1987): *Curs de sociolingüística 1*, Alzira.
- MOLLÀ, T. i VIANA, A. (1989): *Curs de sociolingüística 2*, Alzira.
- (1991): *Curs de sociolingüística 3*, Alzira.
- OLESTI I VILA, O. (1995): *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.). Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró.
- OLIVER FOIX, A. (1985): «La epigrafía Ibérica y Romana como elemento sintomático de influencia cultural. Aportaciones al proceso escrituario en la Edad Antigua», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXI, Castellón, pp. 33-48.
- (1995): «Aproximación a la problemática de las estelas epigráficas funerarias ibéricas no decoradas», *Actas del V Congreso Internacional de Estelas Funerarias*, Soria, pp. 107-116.
- PANOSA DOMINGO, M.ª I. (1993a): «Algunes qüestions històriques sobre l'epigrafia de les llegendes monetals ibèriques», *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis Hispanicis oblata*, Barcelona, pp. 199-212.
- (1993b): «Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña», *Complutum*, 4, Madrid, pp. 175-222.
- (1996): «Elementos sobre la fase de bilingüismo y latinización de la población ibérica», *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 217-246.

- PÉREZ VILATELA, L. (1992): «Ibérico «egiar» en un epígrafe de Caminreal (Teruel)», *Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 89, Valencia, pp. 351-360.
- RAMALLO ASENSIO, S. F. (1986): «Inscripciones sobre pavimentos de época republicana en la Hispania romana», *Epigrafía Hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 183-187.
- RAMALLO, S. F. i RUIZ VALDERAS, E. (1994): «Un edículo republicano dedicado a Atargatis en *Carthago Nova*», *Archivo Español de Arqueología*, 67, Madrid, pp. 79-102.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1988): *La ceca de Valentia*, *Estudis Numismàtics Valencians*, 2, València.
- ROMAINE, S. (1996): *El lenguaje en la sociedad. Una introducción a la sociolingüística*, Barcelona.
- ROTAETXE AMUSATEGI, K. (1988): *Sociolingüística*, Madrid.
- SCHULTEN, A. (1925): *500 a. de J. C. hasta César*, *Fontes Hispaniae Antiquae*, II, Barcelona.
- (1937): *Las guerras de 154-72 a. de J. C.*, *Fontes Hispaniae Antiquae*, IV, Barcelona.
- SILES, J. (1981): «Iberismo y latinización: nombres latinos en epígrafes ibéricos», *Faventia*, 3/1, Barcelona, pp. 97-113.
- (1986): «Sobre la epigrafía ibérica», *Epigrafía Hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 17-42.
- SILGO GAUCHE, L. (1993): «Las inscripciones ibéricas de los mosaicos de Caminreal (Teruel) y de Andelos (Navarra)», *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis Hispanicis oblata*, Barcelona, pp. 281-286.
- UNTERMANN, J. (1984): «Inscripciones sepulcrales ibéricas», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10, Castellón, pp. 111-119.
- (1990): *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III. Die iberischen Inschriften aus Spanien. 2. Die Inschriften*, Wiesbaden.
- (1993): «Comentario a la inscripción musiva de Andelos», *Trabajos de Arqueología Navarra*, 11, Pamplona, pp. 127-129.
- (1995a): «La latinización de Hispania a través del documento monetar», *La moneda hispánica. Ciudad y territorio, Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XIV, Madrid, pp. 305-316.
- (1995b): «Epigrafía indígena y romanización en la Celtiberia», *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, Zaragoza, pp. 197-208.
- VELAZA FRÍAS, J. (1991): «Consideraciones en torno a la inscripción ibérica de Caminreal», *AION*, 13, Napoli, pp. 291-295.
- (1993): «Una nueva lápida ibérica procedente de Civit (Tarragona)», *Pyrenae*, 24, Barcelona, pp. 159-165.
- (1994): «Iberisch -eban, -teban», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 104, Bonn, pp. 142-150.
- (1996a): «Chronica epigraphica iberica: hallazgos de inscripciones ibéricas en Levante, Cataluña, Aragón y Navarra (1989-1994)», *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 311-338.

- (1996b): *Epigrafía y lengua ibéricas*, Madrid.
- (1996c): «De epigrafía funeraria ibérica», *Estudios de lenguas y epigrafía antiguas*, 2, Valencia, pp. 251-282.
- VICENTE, J. D.; MARTÍN, J.; HERCE, A. I.; ESCRICHE, C. i PUNTER, P. (1989): «Un pavimento de *opus signinum* con epígrafe ibérico», *Mosaicos romanos in memoriam M. Fernández Galiano*, Madrid, pp. 11-42.
- VICENTE, J. D.; PUNTER, M. P.; ESCRICHE, C. i HERCE, A. I. (1993): «Las inscripciones de la «Casa de LIKINE» (Caminreal, Teruel)», *Lengua y cultura en la Hispania Prerromana*, Salamanca, pp. 747-772.
- VILLARONGA, L. (1967): *Las monedas de Arse-Saguntum*, Barcelona.
- WAGNER, C. G. (1993): «Metodología de la aculturación. Consideraciones sobre las formas del contacto cultural y sus consecuencias», *Homenaje a José M.ª Blázquez*, I, Madrid, pp. 445-464.

